

РЕЦЕНЗІЯ

доктора філологічних наук, професора Мусій Валентини Борисівни
на дисертацію

Степанової Світлани Євгеніївни

«СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ХУДОЖНЬОГО ПЕРСОНАЖА»,

подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
в галузі гуманітарних наук зі спеціальності 035 Філологія галузі знань 03
Гуманітарні науки.

Дисертація Світлани Євгеніївни Степанової виконана у річищі декількох напрямів сучасної філології. Сьогоднішній етап розвитку науки формулюється багатьма вченими (тут вони є послідовниками концепції В.С.Стьопіна) як постнекласичний. Серед його головних ознак – інтердисциплінарність та вихід на перший план прикладних досліджень, які поступово посунули фундаментальні науки. Ознаки як першої, так і другої з указаних ознак сучасної науки ми знаходимо і в дисертації С.Є.Степанової.

Стосовно інтердисциплінарності: сучасна філологія (зокрема, мовознавство), значно поширила кордони свого впливу та сфери об'єктів дослідження. У першій третині ХХ століття на хвилі суттєвих соціальних змін у світі на перетині соціології та мовознавства виник науковий напрям, який згодом набув статусу самостійної науки **соціолінгвістики**, що має зараз власну методологічну базу, об'єкти та напрями досліджень. Водночас, розробка ключових соціолінгвістичних проблем потребує тісної взаємодії лінгвістики, соціології, етнології, політології, правознавства, демографії, статистики, деяких інших гуманітарних наук. Оскільки Світлана Степанова дослідила мовну картину персонажів художніх творів, то до цього переліку наук слід додати й літературознавство.

Стосовно прикладного характеру: вже сама категорія «соціальний статус», а їй належить ключова роль у дисертації С.Степанової, є за своєю природою прикладним поняттям гуманітарних наук. Зміст цієї категорії С. Степанова визначає так: «*стан художнього персонажа у системі та підсистемах зображеного автором суспільства*» (стор. 21).

Крім вищезначеного, **актуальність** дисертації, що рецензується, полягає в тому, що вона перебуває в просторі не лише найсучасніших соціокультурних процесів і шляхів їхнього осмислення, але переважно у зв'язку з тим, що вона безпосередньо орієнтована на вирішення наукових проблем **антропологічної спрямованості**. Серед них - проблема художнього висвітлення соціального статусу людини вербальними й невербальними засобами; проблема взаємозв'язку мови і картини світу автора художнього тексту та представлених ним персонажів; проблема дискурсивного розмаїття та дискурсивних особливостей соціально окреслених фрагментів художніх творів, що досліджувалися Світланою Степановою. Враховуючи, що названі проблеми на сьогодні мають різний ступінь вивченості як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві, можна стверджувати, що **актуальність** дисертації Світлани Степанової полягає також у тому, що її включено у простір тих напрямів наукового підходу до художнього тексту, які розробляють і активно використовують сучасні дослідники. Передусім - **лінгвокультурологічного** методу, методів **компонентного** і **контекстологічного аналізу**. Названі методи, а також низка інших методів дослідження, що були застосовані в роботі С.Степанової, зумовлені предметом дисертації та поставленою метою, їх вибір і використання як інструменту системного аналізу є виваженими і відповідають поставленим дослідницьким завданням.

Об'єкт дослідження в роботі – мова творів провідних митців мистецтва слова кінця ХІХ - початку ХХ ст. (Ольги Кобилянської, Івана Карпенка-Карого, Лесі Українки, Володимира Винниченка, Антона Чехова). Хоча мотивування їхнього вибору, на нашу думку, потребує уточнення.

Дисертантка пише: «Ці художні тексти було відібрано, по-перше, з причини того, що їхні автори цілеспрямовано працювали над реалістичним висвітленням повної соціально-статусної характеристики центральних і деяких другорядних персонажів...» (стор.25-26). Вважаємо доречним враховувати, що йдеться про добу модернізму в літературі, коли письменники, якщо й не відмовлялися від реалізму, то намагалися розвивати, трансформувати класичні традиції.

Мета і завдання дисертації чітко сформульовані.

Структура дисертації, яка складається з трьох розділів, умотивована означеними у вступній її частині завданнями. На наш погляд, усі розділи дисертації є змістовними та переконливими.

Серед позитивних характеристик дисертації хотілось б відзначити дуже уважне ставлення Світлани Степанової до визначень, які функціонують у сучасній науці. Здобувачка наводить їх іноді у всій їхній різноманітності і вказує на те трактування, яке є, на її думку, найбільш об'єктивним. Теоретична частина її дисертації чітка, логічна. Кожне з понять, яким оперує дисертантка, визначено й обґрунтовано. Виходячи з того, що художнє висвітлення соціального статусу авторського персонажа враховує співвідношення вербальних і невербальних художніх засобів у зображенні автором картини світу художнього персонажа, С. Степанова наводить визначення таких понять, як «персонажна вербаліка» (*вербальні засоби комунікації, які вкладено автором у діалогічне й монологічне мовлення самого персонажа або інших персонажів і характеризують його з різних позицій, у тому числі з позиції заданого соціального статусу та виконання певних соціальних ролей*), а також «персонажна невербаліка» (*засоби характеристики певного персонажа, надані безпосередньо автором*) (стор. 21). Таким чином, дисертантка не просто продемонструвала свою наукову ерудицію (вільно орієнтується в працях сучасних дослідників-філологів), чим посилила теоретичну базу свого дослідження, але, що, на

нашу думку, важливіше, сформувала власне розуміння сутності тих категорій, про які йдеться, і цілком мотивовано захищає свою точку зору.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади вивчення соціального статусу художнього персонажа у його мовній картині світу» дисертанткою було розглянуто питання виникнення, функціонування й еволюції категорії соціального статусу в історії гуманітарних досліджень різних напрямів, зроблено огляд шляхів вивчення науковцями категорії мовної картини світу письменника та створеного ним персонажа, проблеми взаємодії комунікативно-прагматичних категорій дискурсу і метадискурсивності з категорією соціального статусу, запропоновано концепцію дискурсивної організації оповідного тексту літературно-художнього дискурсу; докладно охарактеризовано методологічні засади дослідження соціального статусу художнього персонажа та деяких суміжних проблем.

Хоча тут у нас виникло зауваження. Кожен розділ дисертації краще починати формулюванням завдань цієї частини роботи. Тому не зовсім вдалим вважаємо початок першого розділу (це лише цитата з праці О. О. Пономаренко, яка ніяк не коментується – стор. 35). Таких зауважень до інших структурних одиниць дисертації Світлани Степанової ми не маємо.

Дисертантка цілком доречно підкреслює, що в художньому тексті автор вербалізує лише ті соціальні статуси своїх персонажів, які потрібні для розкриття його творчого задуму, тобто такі, що виконують, у першу чергу, естетичну роль. Серед чинників, що впливають на характер оцінки соціально-статусних показників, С. Степанова називає традиції, які склалися в тому чи іншому суспільстві; характер суспільної динаміки, яка зумовлює еволюцію суспільства, і, нарешті, стан соціальної парадигми в суспільстві (стор. 38). Зіставлення результатів дискурсивного аналізу текстів у першому розділі дисертації дало Світлані Степановій можливість дійти висновку про домінування в прагматико-дискурсивних контекстах соціально зорієнтованих текстів економічного, станового, професійного дискурсів і, відповідно,

вербалізованих майнового, станового та професійного соціальних статусів персонажів. Виокремлено такі типологічні групи текстів літературних творів:

а) тексти Лесі Українки й О. Кобилянської, у яких важливу роль відведено маркерам контекстного гендерного дискурсу і, відповідно, гендерного соціального статусу;

б) тексти творів А. Чехова, у яких важливу роль відіграють такі контекстні дискурси, як темпоральний і етикетний;

в) тексти творів І. Карпенка-Карого й В. Винниченка, у яких одним із провідних є контекстний дискурс українського села в поєднанні зі статусними характеристиками українських селян.

У другому розділі «Маркування художнім персонажем власного соціального статусу: персонажна вербаліка» Світлана Степанова обґрунтувала результати систематизації в процесі дослідження лексичних, фразеологічних, морфолого- та синтактико-стилістичних маркерів соціального статусу художнього персонажа, які автори проаналізованих творів надали своїм персонажам шляхом включення цих маркерів до їхньої мовної картини світу.

У фокусі уваги дисертантки – персонажна вербаліка, тобто ті маркери соціального статусу, які є складником мовної картини світу героїв художніх творів. Тут дуже слухними вважаємо зауваження С. Степанової стосовно мовного характеру засобів вербалізації соціальних статусів персонажів у літературно-художньому тексті на відміну від тих випадків, коли цей художній твір стає об'єктом інтерпретації сценариста, театрального або кінорежисера. Докладному аналізу місця вербалізації соціального статусу тим чи іншим персонажем у його характеристиці або у створенні художнього світу твору передує в цьому розділі систематизація лексико-семантичних полів (ЛСП). Вважаємо цілком доречним звернення Світлани Степанової до цієї категорії, якою оперують сучасні мовознавці, бо саме вона сприяє виявленню мовної картини світу людини, адже однією з головних її властивостей є те, що семантичне поле інтуїтивно зрозуміле носію мови і є

для нього психологічною реальністю. У дисертації викладено результати вивчення С. Степановою ЛСП, які пов'язані з характеристикою персонажів за становим, віковим, гендерним, професійним, посадовим, майновим, сімейним, національно-етнічним і ще цілою низкою інших їхніх статусів. До того ж, дослідниця враховує те, що одне й те ж слово може виконувати роль різних за своїм характером маркерів (наприклад, на стор. 94 йдеться про слово *мужик*, яке виступає маркером як стану, так і гендеру). У зв'язку з цим у нас виникло питання, чи не зустрічала дисертантка випадків, коли слово *раб* також виступало в ролі не тільки станового маркера. У роботі приваблює те, що Світлана Степанова в процесі коментування особливостей вербалізації соціального статусу тим чи іншим персонажем твору виходить на рівень вирішення питань не тільки соціальних, але й історичних, культурологічних чинників, що впливають на мову. Звернемо, наприклад, увагу на сторінку 98, де дисертантка аналізує повні запозичення або кальки при визначенні головної особи в державі, що зустрічаються в документах про взаємини між Китаєм і Російською імперією. Тільки в одному з них, Кяхтинському трактаті від 21 жовтня 1727 року, вказує С. Степанова, «імператора Китаю названо *імператор*, соціально-статусним словом, найближчим за функційним значенням до монгольського *богдыхан*». «У Нерчинському ж договорі від 27 серпня 1689 року, - підкреслює вона, - зустрічаємо такі варіанти: *бугдыханово височество, богдойское и китайское бугдыханово высочество*». Різноманітність статусних назв китайського імператора дисертантка мотивує тим, з якої мови (китайської або маньчжурської та монгольської) вони були запозичені.

Цінними в науковому плані є положення дисертації стосовно метадискурсивної організації художнього тексту (підрозділ 2.1.2. дисертації). Вони ґрунтуються на дослідженні характеру прагматико-дискурсивного контексту, за допомогою якого в художніх творах створюється соціально окреслений сенс. Приваблює аналіз дисертанткою звертань як особливого мовленнєвого акту, який безпосередньо пов'язаний з вербалізацією

персонажем соціального статусу. Світлана Степанова наводить думки своїх попередників, науковців, що розробляли це питання. І, водночас, значно просуває його розробку. Після зауваження про те, що в наукових працях звертання аналізуються, переважним чином, у контексті питання про етикет, Світлана Степанова обґрунтовує власний підхід. А саме - з погляду місця звертань у соціокомунікативних взаєминах. При цьому вона в такий спосіб формулює розуміння звертання: «конструкція із синкретичним функційним навантаженням, яке виявляється в багатьох аспектах мовної комунікації» (стор. 123). Дисертантка звертає увагу на експресивність багатьох звертань. І тут хотілося б запитати Світлану Степанову: а чи не зустрічала вона в досліджених текстах випадки іронічного використання маркерів соціального статусу в звертаннях?

У третьому розділі «Маркування автором соціального статусу художнього персонажа: персонажна невербаліка. Соціальний статус і еволюція мовної картини світу персонажа» дисертанткою розглянуто невербальні засоби соціально-статусної характеристики художнього персонажа. Серед них - фізіологічно зумовлені (мімічні, окулесичні, жестові, паравербальні) і соціально зумовлені (артефактні). Усі вони, підкреслює Світлана Степанова, є непрямими маркерами соціального статусу художнього персонажа, але відіграють не менш важливу, ніж вербальні, роль у літературному творі. Розділ починається з узагальнюючих тез, якими дисертантка мотивує об'єкт свого дослідження цієї частини роботи, а саме з того, що автори використовують систему невербальних засобів з метою створення цілісної соціально-психологічної характеристики художнього персонажа, зображення його картини світу (стор. 156). Окрему частину цього розділу складають спостереження щодо *невербальної поведінки* як сукупності форм не пов'язаної з мовленням поведінкової активності людини, які виконують комунікативну функцію і залежать від її оточення, оскільки це середовище впливає на процес спілкування свідомо й підсвідомо. Зокрема, С. Степановою досліджено такий прояв невербальної поведінки персонажів,

як дотики. Дисертантка простежує їхнє використання персонажами в його обумовленості низкою факторів (статус партнерів, вік, стать, ступінь їх знайомства). Хоча, безумовно, не завжди можна чітко атрибутувати будь-який прояв невербальної поведінки суто соціальними факторами. Звернімо увагу на підрозділ 3.3. «Зміни соціально-статусної характеристики художнього персонажа й еволюція його мовної картини світу», який вважаємо одним із найбільш вдалих у роботі. Виконання завдань цього підрозділу свідчить про високий рівень загальної філологічної підготовки дисертантки. Вона звертається до категорії «ехо-картина світу» і наводить такий її зміст: «сегмент картини світу, який є для комунікатора неосновним або новим, але розширюється або освоюється заново завдяки спілкуванню з комунікатором / комунікаторами, для якого / яких цей сегмент є центральним, ядерним, основним» (стор. 189). Світлані Степановій вдалося простежити зумовленість динаміки мовної картини світу персонажа змінами його соціального статусу, динамікою його характеру.

Висновки до кожного з розділів, а також до всієї дисертації ґрунтовні, логічно пов'язані з положеннями, які обговорювалися та ілюструвалися в межах кожної з частин роботи і які винесено С. Є. Степановою на захист, вони свідчать про концептуальність і наукову вагу її роботи. Усе це є підтвердженням того, що дисертація Світлани Степанової написана на високому фаховому рівні, здійснена в межах обраної наукової спеціальності, є самостійним науковим дослідженням, належним чином структурованим, концептуалізованим і оформленим. Науковість і аргументованість висновків, самостійність і обґрунтованість висунутих до захисту положень дисертації, перелік виступів Світлани Євгеніївни Степанової на конференціях та її публікацій (у цілому – 8, з яких 1 надруковано за межами України, 5 – у фахових виданнях України) свідчать про те, що результати дослідження були належним чином апробовані. Усе це дає змогу дійти висновку про високий рівень роботи.

Отже, вважаємо, що дисертація С.Є.Степанової є завершеним науковим дослідженням з актуальних філологічних проблем, викликає практичний і теоретичний інтерес. Дисертаційна робота «Соціальний статус у мовній картині світу художнього персонажа» відповідає спеціальності 035 Філологія та вимогам, передбаченим пунктами 6-9 «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44, а її авторка Світлана Євгенівна Степанова заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 035 Філологія, галузі знань 03 Гуманітарні науки.

Рецензент – доктор філологічних наук,
професор,
професор кафедри української літератури
та компаративістики
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова

В. Мусій

Валентина МУСІЙ

